

WPROWADZENIE

Po tę książkę mogą sięgnąć osoby, które zetknęły się z przynajmniej jednym z dwóch podanych niżej rodzajów tekstów. Pierwszą grupę stanowią utwory poetyckie, takie jak fragmenty niżej:

Godzina z nocy na dzień.
Godzina z boku na bok.
Godzina dla trzydziestoletnich.

Godzina uprzątnięta pod kogutów pianie.
Godzina kiedy ziemia zapiera się nas.
Godzina kiedy wieje od wygasłych gwiazd.
Godzina a-czy-po-nas-nic-nie-pozostanie¹.

SOMMEIL ! – Râtelier du Pégase fringant!
SOMMEIL ! – Petite pluie abattant l'ouragan!
SOMMEIL ! – Dédale vague où vient le revenant!
SOMMEIL ! – Long corridor où plangore le vent²!

¹ Wisława Szymborska, *Czwarta nad ranem*, w: *Wiersze wybrane*, Wydawnictwo a5, Kraków 2004, s. 54.

² Tristan Corbière, *Litanie du sommeil*, w: *Les amours jaunes*, Glady frères, Paris 1873, s. 171. Przekład: „Sen! – Uczta narowistego pagaza! / Sen! – Deszczyk uśmierzający huragan! / Sen – Mglisty labirynt, nawiedzany przez zjawę! / Sen – Długi korytarz, w którym płacze wiatr!”

Drugą grupę tworzą teksty kościelne:

Miłosierdzie Boże, w którym wszyscy jesteśmy zanurzeni – ufam Tobie.
Miłosierdzie Boże, słodkie ukojenie dla serc udręczonych – ufam Tobie.
Miłosierdzie Boże, jedyna nadziejo dusz zrozpaczonych – ufam Tobie.
Miłosierdzie Boże, serc odpocznienie, pokoju pośród trwogi – ufam Tobie.
Miłosierdzie Boże, rozkoszy i zachwycie dusz świętych – ufam Tobie.
Miłosierdzie Boże, budzące ufność wbrew nadziei – ufam Tobie³.

That it may please thee to make wars to cease in all the world; to give to all nations unity, peace, and concord; and to bestow freedom upon all peoples,

We beseech thee to hear us, good Lord.

That it may please thee to show thy pity upon all prisoners and captives, the homeless and the hungry, and all who are desolate and oppressed,

We beseech thee to hear us, good Lord.

That it may please thee to give and preserve to our use the bountiful fruits of the earth, so that in due time all may enjoy them,

We beseech thee to hear us, good Lord.

That it may please thee to inspire us, in our several callings, to do the work which thou givest us to do with singleness of heart as thy servants, and for the common good,

*We beseech thee to hear us, good Lord*⁴.

Drugą grupę tekstów przyjęło się określać mianem litanii. Pierwszą możemy nazwać wierszami litanijnymi. W stosunku do obu grup używamy podobnych nazw, ponieważ wszystkie cytowane teksty są napisane w podobny sposób. Zostały w nich użyte środki literackie, które w terminologii poetyki noszą nazwę wyliczenia, paralelizmu i anafory. W niektórych cytatach znalazł się także środek, który można opisać trojako, nazywając go refrenem, epiforą lub responso-ryjną odpowiedzią.

Nie są to jedyne rodzaje tekstów wykorzystujące tę poetykę. Nie trzeba interesować się polityką XX wieku, by znać słynne przemówienie Martina Luthera Kinga z sierpnia 1963 roku, a przynajmniej jego litanijną anaforę „I have a dream”. Nie trzeba też być fanem piosenki rozrywkowej, by zauważyć jej upodobanie do obsesyjnie powracających refrenów, jak w *Hound Dog* Elvisa Presleya; dostrze-

³ M. Faustyna Kowalska, *Dzienniczek: Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, 949, Wydawnictwo Księży Marianów, Warszawa 2001, s. 283.

⁴ *The Great Litany*, w: *The Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments and Other Rites and Ceremonies of the Church, Together with The Psalter or Psalms of David, According to the use of The Episcopal Church*, Church Publishing Incorporated, New York 2007, s. 151.

gać serie pytań i responsoryjnych odpowiedzi, jak w *Only Time* piosenkarki Enya; znać zwyczaj rozpoczynania kilkunastu wersów od tej samej frazy, jak *Pretty Woman* u Roya Orbisona lub kończenia kilkunastu wersów tym samym imieniem, jak *Fernando* w utworze zespołu ABBA.

Wszystkie te wiersze, modlitwy, przemówienia polityczne i piosenki różnią się między sobą tematyką oraz celami, dla których zostały napisane. Mają jednak cechy tej samej struktury, cieszącej się obecnie ogromną popularnością. W niektórych krajach Europy i obu Ameryk litania należy wręcz do najczęściej stosowanych konwencji literackich. Stała się ona przez wieki czymś w rodzaju wspólnego języka, zrozumiałego na ogromnych obszarach kuli ziemskiej. Język ten traktują jako własny ludzie reprezentujący różne narody, różne religie, a nawet różny stosunek do religii.

A przecież litania stanowi konwencję specyficzną, z pewnego punktu widzenia nawet dziwaczną. W tekstach litanijnych do znudzenia powtarza się te same wyrazy, umieszczając je ciągle w analogicznych miejscach zdania, na początku lub na końcu, tak jakby nie miały nic istotnego do powiedzenia, a ich jedynym celem był efekt rytmiczny.

Dlaczego tak wiele narodów z upodobaniem akceptuje te mankamenty? Trudno byłoby na to pytanie z miejsca odpowiedzieć. Przyczyną może być rekurencyjna forma, która koresponduje z naturalnymi potrzebami psychicznymi człowieka, pewien głęboki sens kryjący się za tą formą czy wreszcie przywiązanie do litanijnej poetyki, wpojone przez tradycję kulturową. Nie sposób zaprzeczyć, że wszystkie wymienione rodzaje tekstów nie tylko są do siebie zewnętrznie podobne, lecz pochodzą także ze wspólnego źródła. Temu źródłu mieszkańcy Europy i obu Ameryk zawdzięczają głębokie podłoże swojego myślenia i odczuwania, wpisane w ich tożsamość i tak intymne, że nie zawsze potrafią się do niego przyznać. Żeby jednak ten sposób myślenia i odczuwania zrozumieć, należy oderwać się od obecnej rzeczywistości i przenieść do świata, w którym to źródło powstało. Konwencja litanijna została bowiem wymyślona w ramach zupełnie innej czasoprzestrzeni. Jest to czasoprzestrzeń do tego stopnia odległa od tej rozpatrywanej przez nauki ścisłe, że współczesny człowiek nie potrafi już wytłumaczyć, co takiego przyciąga jego uwagę do tak monotonnej formy.

Ową inną czasoprzestrzeń litanii należy rozumieć na dwa sposoby.

Po pierwsze, litanie narodziły się na terenie Bliskiego Wschodu, a jej najstarsze zachowane praformy pochodzą z IV tysiąclecia przed Chrystusem. Żeby zrozumieć ich strukturę, należy więc najpierw zapoznać się z kulturą rozwijającą się w tamtej przestrzeni i w tamtym czasie. Wyżej zostały zacytowane teksty pochodzące z XIX i XX wieku. Niniejsza książka będzie jednak dotyczyła wieków wcześniejszych, ponieważ konwencja litanijna istniejąca dzisiaj znajduje wytłumaczenie dopiero w dawnych realiach kulturowych.

Po drugie, litania zawiera też w sobie własne wyobrażenie o czasoprzestrzennej strukturze świata. Jak wiadomo, czasoprzestrzeń można postrzegać na różne sposoby, a ludzka wiedza na jej temat zmienia się w miarę postępów fizyki i astronomii. Inaczej myśłano o czasoprzestrzeni w kategoriach Euklidesowych, inaczej po lekturze Kopernika i Newtona, a jeszcze inaczej myślimy dzisiaj pod wrażeniem prac Einsteina. Na sposób jej rozpatrywania pewien wpływ wywarł także nurt filozofii, reprezentowany między innymi przez Immanuela Kanta, a dociekający odpowiedzi na pytanie, czy czas i przestrzeń istnieją obiektywnie, czy są raczej sposobem uporządkowania, który w akcie poznawczym ludzki umysł nakłada na zewnętrzną rzeczywistość. W litanii przyjmuje się, że czasoprzestrzeń istnieje obiektywnie, lecz jest ona zupełnie inna od tej, którą znamy z Euklidesa, Kopernika, Newtona i Einsteina razem wziętych. Jest to bowiem czasoprzestrzeń nie tyle trójwymiarowa, ile koncentryczna. Rządzą nią paradoksy opisywane w starożytności przez geometrię okręgu, a najważniejszym z nich jest paradoksalny status Boga, którego jedność i niepodzielność stanowi źródło czasoprzestrzennej nieskończoności i różnorodności świata. Co istotne, wyobrażenia na temat tej koncentrycznej czasoprzestrzeni zostają odzwierciedlone w owych osobliwych cechach litanii, o których była mowa – wyliczeniach, paralelizmach, anaforach i refrenach. Krótko mówiąc: paradoksalna struktura litaniijnej czasoprzestrzeni przekłada się na nietypową litaniijną poetykę.

Te dwa sposoby rozumienia innej czasoprzestrzeni dyktują porządek wywodu w niniejszej książce. W dwóch pierwszych częściach przeniesiemy się do czasu i przestrzeni, które zrodziły gatunek litanii. W dwóch kolejnych częściach zajmiemy się utworami, w których respektowane jest litaniijne wyobrażenie na temat struktury czasoprzestrzennej świata.

*

Litania może być opisywana różnymi metodami. Żadna z nich nie wyczerpuje całości zjawiska. Każda będzie widziała niektóre jego aspekty z ostrością i wyrazistością przewyższającą pozostałe metody, lecz na wiele innych zagadnień pozostanie ślepa. Rzeczą badacza nie jest udawanie, że przyjęta metoda jest doskonała, lecz udokumentowanie, w jaki sposób wnioski wynikają z zastosowanych procedur.

Również w tej książce wybrana została konkretna metoda.

Po pierwsze, chcąc zrozumieć osobliwą formę litanii, należy ją rozpatrywać w takiej perspektywie, w jakiej są analizowane dzieła literackie. Dlatego też w niniejszej książce litanie kościelne będą opisywane przede wszystkim od strony estetycznej, a najwięcej miejsca zajmą przykłady pochodzące z poezji. Poza utworami starożytnymi, stanowiącymi praformy litanii, postaramy się wziąć pod uwagę materiał literacki reprezentujący wszystkie regiony Europy

i wszystkie ich główne gałęzie językowe. Zostaną więc uwzględnione różne języki romańskie, germańskie i słowiańskie, choć nie da się zaprzeczyć, że wiersz litanijny zyskał największą popularność w językach francuskim, angielskim i włoskim – i z tych właśnie literatur będzie pochodziło najwięcej przykładów. Ponieważ książka jest pisana z punktu widzenia literaturoznawstwa, w związku z tym inne zagadnienia (wchodzące w zakres dziedzin, takich jak muzykologia, historia liturgii, socjologia życia religijnego itd.) będą traktowane w sposób typowy dla nauki o literaturze – a więc jako zagadnienia kontekstowe⁵.

⁵ Do początku XXI wieku litania w badaniach naukowych opisywana była prawie wyłącznie z punktu widzenia historii liturgii lub teorii duchowości, na co często nakładała się określona perspektywa konfesyjna. Niniejsza książka nie wchodzi w polemikę z tymi ujęciami, lecz dopełnia obrazu wynikającego z tamtych badań, przedstawiając inny aspekt litanii. Czytelnicy, którzy po przeczytaniu tej książki będą odczuwać niedosyt perspektywy teologicznej, mogą zapoznać się z następującymi publikacjami: Manuel Vélez Marín, *Dissertación sobre las letanías antiguas de la Iglesia de España*, Domingo Fernández de Arrojo, Madrid 1758; Theodor Schermann, *Griechische Litaneien*, „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte” 17 (1903); Anton Baumstark, *Eine syrisch-melchitische Allerheiligenlitanei*, „Oriens Christianus” 4 (1904); Louis Duchesne, *Christian Worship: Its Origin and Evolution. A Study of the Latin Liturgy up to the Time of Charlemagne*, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1904, s. 58–63, 164–167, 198–201, 285–289; Edmund Bishop, *The Litany of Saints in the Stowe Missal*, w: *Liturgica Historica: Papers on the Liturgy and Religious Life of the Western Church*, Clarendon Press, Oxford 1918; Fernand Cabrol, *Litanies*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red. Idem et al., Letouzey et Ané, Paris 1930, tom 9, część 2; Maurice Coens, *Anciennes litanies des saints*, „Analecta Bollandiana” 54 (1936); Marcel Boval, *Les Litanies de Lorette. Histoire, symbolisme, richesses doctrinales*, Dupuis, Paris 1946; Stanisław Szymański, *Litania do Najświętszego Serca Jezusowego*, „Ateneum Kapłańskie” 62 (1961); Paul Maas, Constantinos Athanasios Trypanis, *Introduction*, w: *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina*, Clarendon Press, Oxford 1963; Robert F. Taft, *The Litany after the Great Entrance*, w: *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Pontificio Instituto Orientale, Roma 2004, tom 2 (*The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites*), s. 311–349; Idem, *The Evolution of the Byzantine 'Divine Liturgy'*, „Orientalia Christiana Periodica” 43 (1977); Rainer Scherschel, *Der Rosenkranz, das Jesusgebet des Westens*, Herder, Freiburg im Breisgau 1979; Ignacio Calabuig, *Les Litanies de la Sainte Vierge*, „Cahiers Marials” 142–143 (1984); John F. Baldovin, *The Stational and Processional Liturgy of Constantinople* oraz *The Development of Christian Worship in an Urban Setting*, w: *The Urban Character of Christian Worship*, Pontificum Institutum Studiorum Orientalium, Roma 1987, s. 205–251; Walter Dürig, *Die Lauretanische Litanei: Entstehung, Verfasser, Aufbau und mariologischer Inhalt*, EOS-Verlag, Sankt Ottilien 1990; Giuseppe Santarelli, Giorgio Basadonna, *Litania loretańska*, tłum. Anna Dudzińska-Facca, Verbinum, Warszawa 1999; Balthasar Fischer, *Litanei*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. Walter Kasper, Herder, Freiburg im Breisgau 1997, tom 6; Иван П. Давыдов, *Православный акафист русским святым (религиоведческий анализ)*, Библиотека журнала «Религиоведение», Благовещенск 2004; HAA; ASLS.

Po drugie, książka opisuje wyłącznie poetykę litanii. Przeniesiemy się do czasu i przestrzeni, w których gatunek litanii powstawał, ale nie po to, żeby opisywać jego historię, lecz raczej z tym zamiarem, żeby z historii wyprowadzić jego poetykę. W książce dużo miejsca zajmie omówienie genezy poszczególnych elementów litanii. Tym tropem cofniemy się aż do starożytnego Egiptu. Celem nie będzie jednak całościowa rekonstrukcja dziejów litanii, ponieważ uwzględnione zostaną tylko te zagadnienia historyczne, które pozwalają wytłumaczyć założenia formalne gatunku.

Wiersze, stanowiące w książce materiał egzemplifikacyjny, pochodzą z okresu około dwóch tysięcy lat poezji europejskiej. W tym długim czasie niektóre języki wymarły, inne się wykształciły; w roli języka uniwersalnego, greka oddała miejsce łacinie, łacina językowi francuskiemu, francuski zaś podzielił się wpływami z niemieckim, hiszpańskim i angielskim. Z biegiem wieków księża katoliccy przestali mówić po łacinie, a zaczęli po włosku; elity Europy Wschodniej przestały się uczyć polskiego, a zaczęły rosyjskiego; niektóre narody zostały wyparte z terenów, które wcześniej uważały za macierzyste; jedne imperia upadły, ustępując miejsca kolejnym. Na tle tych wszystkich przekształceń i różnicowań należy wyodrębnić takie cechy poetyki litanii, które są wspólne dla całej Europy. Przekonać, że w wierszu litanijnym można widzieć wspólną europejską konwencję, ważny czynnik unifikujący Europę pomimo jej politycznych i religijnych podziałów. Dlatego przymiotniki, typu „brytyjski” czy „iberyjski”, będą w tej książce traktowane jako nazwy obszarów geograficznych a nie konkretnych państw. Również określenia, typu „angielski”, „francuski” czy „duński”, będą używane przeważnie w odniesieniu do wspólnoty językowej a nie narodowej.

W części pierwszej książki litania będzie opisywana jako forma wersyfikacyjna. Zrekonstruowana zostanie geneza jej typowych rytmicznych elementów, takich jak segmentacja na wyraziste moduły, skupienie uwagi na liczeniu i wyliczaniu, podział wypowiedzi na głosy itp. Wiersz litanijny opiera się bardziej na składniowej organizacji tekstu niż na cechach fonetycznych będących podstawą różnic między językami. Dzięki temu łatwo przenosi się nie tylko z jednego języka do drugiego, lecz także między odrębnymi rodzinami języków. Jest on obecny na przykład w języku syriackim (z rodziny języków afroazjatyckich), chorwackim (z rodziny języków indoeuropejskich) czy węgierskim (z rodziny języków uralskich). Ostatecznie jednak, ani owa łatwość w rozpowszechnianiu się, ani wynikająca z niej ogromna popularność nie spowodowały, by wiersz litanijny stał się jednym z systemów wersyfikacyjnych wiersza europejskiego. W części pierwszej książki zostanie podjęta próba wyjaśnienia przyczyn tej zagadkowej sytuacji.

Część druga wychodzi od różnic w definiowaniu litanii w poszczególnych regionach Europy. Wskazane zostają trzy osobne konwencje literackie, które przez prawosławie są nadal traktowane odrębnie, lecz na obszarze chrześcijaństwa

zachodniego stały się komponentami jednego gatunku. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami autora na ten temat⁶, konwencje te funkcjonują w księżce pod nazwami ektenialnej, chairetyzmicznej i polionimicznej. Szeroko traktowana jest ich geneza, samodzielny rozwój w okresie poprzedzającym połączenie w zachodnioeuropejską litanie, a także proces ich wzajemnego zbliżania się do siebie. Konwencje typowe dla tradycji chairetyzmicznej i polionimicznej zbiegają się w bizantyjskim *Wielkim Akatyście*; konwencja polionimiczna spotyka się w konwencją ektenialną w *Litanii do Wszystkich Świętych*; wszystkie trzy konwencje znajdujemy w *Litanii loretańskiej* oraz podobnych do niej średniowiecznych litaniiach maryjnych; luterańska *Die Deutsche Litanei* i anglikańska *The Great Litany* dla odmiany zawierają tylko komponent ektenialny. Ponieważ każda z trzech głównych litanijnych konwencji przyniesiona została ze Wschodu, w części drugiej książki rozpatrywane są także zjawiska sprzyjające przyswojeniu tej bogatej tradycji przez Europę Zachodnią (takie jak rzymskie aklamacje, staroirlandzkie listy poległych i inne).

Trzecią część książki poświęcono obrazowi świata wynikającemu ze struktury litanijnych wyliczeń. Jak już zostało powiedziane, litania jest gatunkiem, w którego formie została zaszyfrowana określona koncepcja czasoprzestrzeni, zgodna z filozofią średniowiecza i wynikająca z ówczesnej wiedzy naukowej. Dzięki temu każdy utwór, noszący zewnętrzne cechy litanii, jest też wewnętrznie wyposażony w pewien system nieusuwalnych założeń ontologicznych i aksjologicznych. Owa semantyka gatunku, inna niż semantyka wynikająca z treści utworu, będzie określana mianem gatunkowego obrazu świata⁷. Gatunkowy obraz świata litanii wyraża się zarówno w cechach wersyfikacyjnych dzieła (paralelizmach i wyliczeniach oraz preferowaniu anafory i refrenów), jak i w uprzywilejowaniu antonomazji – figury retorycznej, która w litaniiach uzyskuje bodaj najgłębsze filozoficzne uzasadnienie. Dlatego w części trzeciej znajdzie się osobny rozdział poświęcony tradycyjnej odmianie antonomazji. Rozdział ten może też być czytany niezależnie od pozostałych partii książki jako samodzielny opis teoretyczny tego tropu.

W części czwartej podjęty zostanie temat podziału litanii na dwie odmiany: kościelną i artystyczną. Wrócimy więc do dwóch grup, od których zaczęło się to wprowadzenie. W pierwotnych litaniiach elementy liturgiczne i literackie były ze sobą doskonale i nierozdzielnie związane. Podział na odmiany zaczął kształtować się w późnym średniowieczu. Nie pokrywa się on jednak z zestawem cech uznawanych przez naukę za typowe dla dyskursów religijnego i poetyckiego. Główne

⁶ Por. Witold Sadowski, *Geneza litanii w aspekcie formalno-kompozycyjnym*, w: LP 25–68; *Idem*, *Some Necessary Preliminaries*, w: LV 1: 11.

⁷ Termin ten został zaproponowany po raz pierwszy w publikacji: Witold Sadowski, *Fenomen narracji litanijnej wobec stereotypu gatunkowego litanii*, „Przestrzenie Teorii” 12 (2009), s. 219. Jest on omawiany również w książce LP 12–16.

kryterium języka poetyckiego i jego najważniejsza prawidłowość, wskazane w klasycznej pracy Romana Jakobsona, czyli „skupienie się na komunikacie dla niego samego” i predylekcja do powtórzeń⁸, cechują bowiem w równej mierze kościelną i artystyczną odmianę litanii. Wykształcenie się dwóch odmian nastąpiło zatem pod wpływem zupełnie innych czynników, które zostaną szczegółowo omówione w części czwartej książki. Już teraz można nadmienić, że w procesie tym główne wydarzenia z historii Kościoła nie miały tak wielkiego znaczenia, jak wewnętrzne tendencje ewolucyjne w obrębie poetyki literatury europejskiej.

Jak wspomniano wyżej, we wszystkich partiach monografii respektowana jest chronologia, lecz nie staje się ona osią narracyjną całości. Z tego powodu materiał prezentowany w jej czterech głównych częściach w dużym stopniu łączy się ze sobą. Części pierwsza i druga obejmują okres od czasów biblijnych do połowy średniowiecza, urywając się w przybliżeniu na wieku XII. Dominują w nich rozważania nad literaturą w językach klasycznych. Część trzecia zaczyna się mniej więcej od wieku IV, część czwarta – od Wielkiej Schizmy roku 1054. Części trzecia i czwarta kończą się wraz ze zmierzchem nowożytności, a główny materiał egzemplifikacyjny dostarczany jest przez poezję w nowożytnych językach europejskich.

Książka nie obejmuje modernizmu i czasów dzisiejszych. Począwszy od wieku XIX, litanie powstawały już w zasadniczo innym kontekście filozoficznym, politycznym, religijnym, społecznym i z tego względu zasługują na osobne opracowanie. W obecnej publikacji wywód zostaje zatem celowo przerwany na schyłku ery nowożytnej. Ponieważ jednak przedmiot badań stanowi zjawisko mające w istocie swój dalszy ciąg, a jednocześnie brana jest pod uwagę zróżnicowana dynamika przebiegu poszczególnych epok w różnych krajach Europy, będziemy chętnie korzystać z płynności granic pojęciowych nowożytności. Dlatego analizy obejmują zasadniczo okres do wieku XVIII, lecz pojawiają się również przykłady literackie sięgające połowy następnego stulecia. Okres od początku XVIII do połowy XIX wieku potraktowano jako etap przejściowy, w którym, z jednej strony, wygasają niektóre elementy dotychczasowego funkcjonowania litanii, a z drugiej strony, wchodzi na arenę dziejów elementy nowe, wymagające osobnych badań. W ten sposób książka kończy się przed Baudelairem⁹.

*

⁸ Por. Roman Jakobson, „Poetyka w świetle językoznawstwa, tłum. Krystyna Pomorska, „Pamiętnik Literacki” 51 (1960), nr 2, s. 439, 456–460.

⁹ Osoby zainteresowane badaniami na temat wiersza litanijnego w okresie późniejszym mogą sięgnąć do następujących publikacji: Isabelle Krzykowski, *La litanie: une écriture sans fin de la fin*, w: *Anamorphoses décadentes: l'art de la défiguration, 1880–1914*, red. Eadem et Sylvie Thorel-Cailleteau, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris 2002, s. 67–80; LP 239–383;

Niniejsza publikacja jest owocem kilkunastu lat badań prowadzonych przez autora, których wcześniejszy etap został poświadczony monografią *Litania i poezja*, opublikowaną w 2011 roku. Punktem wyjścia dla tamtej książki była definicja litanii zrekonstruowana na podstawie słowników i encyklopedii polskich i obcojęzycznych:

litania – jest to forma modlitwy, związana głównie z liturgią chrześcijańską, składająca się z wyliczenia rozbudowanej serii fraz paralelnych, z apostrofami o charakterze suplikacji, a niekiedy też aklamacji, deprekacji, inwokacji lub laudacji, i z podziałem na dwa komplementarne głosy – głos przewodnika i głos responsoryjny chóru¹⁰.

Również teraz, rozpoczynając lekturę niniejszego tomu, można kierować się roboczo podaną definicją, z zastrzeżeniem jednak, iż ulegnie ona rewizji poddyktowanej przez nowy materiał badań. Ponieważ publikacja z 2011 roku dotyczyła wyłącznie literatury polskiej, wolno było wówczas pominąć wszelkie rozbieżności w rozumieniu terminu „litania” przez różne narody. W obecnym tomie, obejmującym poezję całej Europy, kontrowersji tych nie można lekceważyć i dlatego zostanie im poświęcony w całości pierwszy rozdział drugiej części książki¹¹. Rozważania te zostały przesunięte do części drugiej, gdyż litania nie jest jedynym tematem monografii, mającej za swój przedmiot jeszcze jedno

Witold Sadowski, *Prosodic Memory: Claudel–Eliot–Liebert*, „Prace Filologiczne: Literaturoznawstwo” 3 (6) (2013), część 1, s. 11–30; *Idem*, *Le texte en dialogue avec son genre. Les litanies de Laforgue*, „Poétique” 179 (2016); Maria Judyta Woźniak, *Entre tradición y modernidad: modificaciones del poema lítánico en la poesía de Juan Ramón Jiménez*, „Neophilologus” 101 (2017), nr 2; Magdalena Żmuda-Trzebiatowska, *På spanning efter en halvglömd genre: Litaniaminnen i ‘Bön till solen’ av Karin Boye*, „Folia Scandinavica Posnaniensia” 19 (2016). Na temat wiersza litanijnego w okresie do początku XX wieku można także przeczytać w poszczególnych tomach serii *Litanic Verse*: LV 1, LV 2, LV 3 i LV 4.

¹⁰ LP 18.

¹¹ Informacja dla Czytelników LP. Obecną książkę charakteryzuje zarówno szersza perspektywa, jak i ściślejsze sprofilowanie. Szersza perspektywa to nie tylko większy materiał badań niż poprzednio, ale też podjęcie zagadnień nieobecnych w tomie z 2011 roku (np. geneza wiersza litanijnego, chronotop litanii, teoria antonomazji, określenie cech dystynktywnych litanii poetyckiej w stosunku do litanii na użytek kultu religijnego). Niniejsza książka dostarcza też teoretycznej i filozoficznej podbudowy dla (zapropionowanej już wcześniej) koncepcji gatunkowego obrazu świata oraz zawiera znacznie rozszerzony i uszczegółowiony opis pochodzenia trzech genów litanii. Jest jednak zarazem ściślej sprofilowana, gdyż nie może być uznana za wszechstronną rekonstrukcję historii europejskiego wiersza litanijnego, lecz omawia wyłącznie kluczowe dla jego ewolucji mechanizmy rozwojowe. Pominięte też zostało m.in. zagadnienie pamięci prozodyjnej, poruszane w LP 136–146, 280, 288–289, 292–294, 299–301, 384–385 oraz w artykule *Prosodic Memory...*, *op. cit.* Zjawisko to nabiera bowiem większego znaczenia w połowie XIX wieku, a więc w okresie wykraczającym poza ramy niniejszej książki.

zjawisko: omawiany w części pierwszej – wiersz litanijny. Oba te pojęcia mogą się ze sobą mylić i nawet w nauce o literaturze bywają często stosowane wymiennie, a jeśli już zachodzi potrzeba ich rozróżnienia, wówczas pierwszy termin odnosi się zwykle do litanii kościelnych, a drugi – do utworów poetyckich. W niniejszej książce terminom tym nadamy jednak nieco inny sens, kojarząc je z dwoma różnymi subdyscyplinami poetyki: wersologią i genologią.

Te dwie subdyscypliny w odmienny sposób traktują to samo zjawisko. Metaforycznie różnicę między perspektywą każdej z nich można porównać do różnicy między czasownikiem i rzeczownikiem. Teoria wiersza będzie tu postrzegana jako dziedzina, którą interesuje proces narastania tekstu. Na pierwszym planie powinna ona rozpatrywać wiersz litanijny w działaniu – jako pewien repertuar środków językowych, które wspólnie wypracowują regularny kształt i charakterystyczny rytm utworu. Wersologia nie traci z pola widzenia litanii, lecz dostrzega ją dopiero na drugim planie, w pewnym oddaleniu i szerszej perspektywie. Z tego punktu widzenia, litania współtworzy jedynie tło dla wiersza litanijnego. W ramach zaś tego tła sąsiaduje z innymi gatunkami, takimi jak katalog bóstw czy panujących, lista maksym, drzewo genealogiczne, lament, zamawianie, zaklęcie katalogowe, wyliczanka, kołysanka oraz wiele innych konwencji poetyckich specyficznych dla poszczególnych kultur, o których będzie jeszcze okazja powiedzieć. We wszystkich wymienionych gatunkach można spotkać typowe dla wiersza litanijnego środki: anaforę, epiforę, paralelizm, wyliczenie, które uwypuklając porządek składniowy i nadając pewną samodzielność pojedynczym frazom czy nawet słowom, powodują, że utwór upodobnia się fragmentarycznie do wiersza tonicznego. Ostateczne melodyczne wykończenie tekstu zależy jednak od danego gatunku, a więc od tego, jakiemu celowi semantycznemu ma służyć rytmiczna powtarzalność: czy utwór ma być śpiewany, czy recytowany; indywidualnie, chóralnie, antyfonalnie czy responsoryjnie – co wynika bezpośrednio z odpowiedzi na pytania, kto jest w nim uprawniony do wypowiedzi, przed kim należy go wykonywać i do kogo adresować.

Wersologia, przysłuchująca się rytmowi, obserwuje zatem język w ruchu i dlatego została wyżej porównana do myślenia czasownikami. Genologia dla odmiany będzie tu rozumiana jako dziedzina stawiająca na pierwszym planie konceptualny przedmiot. Pozwala ona zobaczyć w litanii konwencję, dającą się uchwycić jako model utworu, mającego rozpoznawalne cechy. Dzięki temu daje także możliwość stawiania pytań, dlaczego czytając różne litanijne teksty, mamy poczucie obcowania wciąż z egzemplarzami tej samej klasy. Genologia bierze między innymi pod uwagę ich zewnętrzny kształt i z tego powodu nie może pominąć w swej obserwacji wiersza litanijnego, który tym razem znajduje się jednak na drugim planie. Wiersz litanijny stanowi naturalną konsekwencję obrazu świata, przyjętego w litanii, który, z jednej strony, jest na tyle szeroko podzielany, by mógł gwarantować integralność gatunku w czasie, a z drugiej

strony, w świetle swojej własnej logiki, domaga się właśnie takich a nie innych rozwiązań wersyfikacyjnych.

Z tego skrótowego wyjaśnienia wynika, że książka poświęcona zagadnieniu dwupłaszczyznowemu powinna być w zasadzie monografią dwutematyczną. Zwłaszcza genezy tej dwojakiej formy nie można zredukować do historycznych źródeł tylko jednego z jej aspektów. Trzeba przedstawić współzależny rozwój wiersza litanijnego i litanii, wskazując także na miejsca, gdzie zaznaczają one swoją odrębność. Choć nie zawsze będzie to w pełni wykonalne, ponieważ oba te zjawiska wzajemnie się naświetlają, to jednak rozpatrzenie w osobnych częściach książki genezy każdego z nich powinno uchronić dalsze etapy prac badawczych przed dwoma skrajnościami. Albowiem z jednej strony, w litaniach kościelnych wiersz litanijny stanowi jedynie produkt uboczny sposobu wykonania modlitwy. Jeżeli nawet w lekturze wzrokowej tekstu liturgicznego ujawniają się bliższe lub dalsze analogie z rejestrami pogańskimi, to nie stanowi to jeszcze dowodu, że Kościół przyswoił pogański sposób myślenia o świecie. Z drugiej natomiast strony, litania jest formą europejską, wyrosłą na gruncie chrześcijańskiego obrazu świata, co z kolei nie oznacza, że ten sam światopogląd reprezentują modlitwy żydowskie, islamskie, manichejskie, mandajjańskie, również korzystające z formy wiersza litanijnego. O ile więc w wypadku terminu „litania” uwaga kieruje się na kontekst kulturowy chrześcijaństwa, o tyle wyraz „litanijny” w drugim terminie określa wyłącznie technikę wersyfikacyjną, mającą zastosowanie bardzo szerokie.